

Specifika současné ruské diskuse o Sovětském svazu

ZDENĚK BĚLONOŽNÍK*

Specifics of the Contemporary Russian Discussion on the Soviet Union

Abstract: The aim of the article is to introduce contemporary Russian discussion on the USSR and Russia in broader political and publicist context. Both positive and negative interpretations of the Russian/Soviet history will be presented. The text does not pretend to provide exhaustive list of the particular “schools” and “movements” nor does it offer historical dynamics or institutional background of the discussion. The author rather intends to single out certain basic schemes and arguments that circulate in the discussions, place them in broader frames and anticipate their potential political consequences. Particularly, the text concentrates on various versions of the patriotic thinking that has been receiving broad popularity in today Russia. As the author is convinced, due familiarity with the contemporary Russian debate may help to better understand Russian internal as well as foreign policy nowadays: as it becomes clear, rise of patriotism in academia, society and politics are inseparable phenomena. Secondly, some of the arguments promoted by the contemporary Russian authors may enrich Western (non-Russian) sovietology and debate on socialist experiments as such. Last but not least, both content and form of the Russian academic discussion convincingly point at cultural conditionality of social and historical sciences. To some extent the discussion reminds perpetual Russian debate on national identity; cardinally new context in which it takes place however justifies attention paid to it.

Keywords: Discussion on the USSR, Russian Character and Civilization, Myths on Russia, Patriotism, Russia and the West

Úvod

Předložená stať si klade za cíl představit některé momenty současné diskuse o Sovětském svazu a Rusku jako takovém. Porovnány v ní budou pozitivní i negativní přístupy k hodnocení Sovětského svazu, přičemž předmět tohoto hodnocení nebude omezen na přísně vědeckou (historickou, politologickou atd.) debatu, ale zahrne rovněž širší publicistický diskurz. Těžištěm textu zůstává ruská diskuse, přesto se, s cílem komparace, dotkne též hlavních rysů západní, přesněji řečeno neruské debaty o Sovětském svazu. Ambicí stati není rozhodně podat úplný výčet proudů ruského myšlení, popsat jejich historickou dynamiku nebo provést vlastní kategorizaci. Spíše než konkrétní „historii škol a směrů“ by měla nabídnout některá základní myšlenková schémata zaznívající v dané diskusi, zasadit je do širších rámců a zamyslet se nad jejich možnými konsekvencemi. Takovými rámci jsou například otázka vztahu Západu a Ruska v globalizovaném světě, dále diskuse o socialismu a perspektivách jeho realizace, postmoderní teze o pluralitě kultur, konečně pak otázka geopolitických ambicí Ruska apod.

O Sovětském svazu a Rusku se mnoho hovoří a píše, úroveň příslušné debaty však snižuje ideologizace, na niž leckdy narážíme. V úvahách západních autorů převažuje negativní

* Zdeněk Bělonožník, Ph.D. Mezinárodní středisko pro rozvoj migrační politiky (ICMPD). Kontakt: zdenek.belonoznik@centrum.cz.

kritika Sovětského svazu, v níž se odmítnutí socialismu a ruské velmocenské politiky prolíná s kulturní rusofobií. Problematické se jeví stále dosti patrné dědictví zjednodušující teorie totalitarismu či uvádění jednotlivých historických fenoménů vně kontextů, v nichž se odehrávaly. Druhou stranou mince ukazují – téměř výlučně ruské – práce rehabilitující Sovětský svaz, přitom nezřídka nekritické až absurdní, v nichž je idealizovaný obraz Ruska, respektive Sovětského svazu konfrontován s chladným, falešným a zkaženým Západem. Nesprávné pochopení charakteru západní civilizace není vlastní jen jejím kritikům, ale leží též v základech ruské, prozápadní rusofobie. Tu charakterizuje pocit studu za vlastní nepolepšitelný národ a komplex méněcennosti před obdivovaným vzorem, Západem.

Domnívám se, že představení uvedené diskuse může být pro české prostředí významné v několika ohledech. Analýzy Sovětského svazu jsou zčásti analýzami budování, fungování a pádu socialistických režimů, jakými bylo též Československo. Komparace s ruskou skutečností tak může pomoci pochopit, co v ČSSR bylo produktem socialismu, co sovětským importem a v neposlední řadě lokálním specifíkem. Mezinárodně-politický kontext se stává druhým důvodem, proč současnou ruskou debatu sledovat. Úvahy, jež na první pohled budí zdání nevinné, pro nás exoticky vyhlížející intelektuální zábavy, neexistují ve společenském a politickém vakuu. Zcela jistě ovlivňují myšlení Kremlu a formují ruské veřejné mínění, třebaže o síle a povaze vzájemných vazeb toho mnoho říci nedokážeme. Konečně, význam má jistě i samotné představení ruské diskuse českému čtenáři jako pestrého myšlenkového pole překvapujícího mnohdy jak obsahem, tak formou. Zároveň zkušenost s ruským diskurzem ukazuje, jakých podob může společenskovědní a historická produkce ve srovnání s touto „západní“ nabývat.

Západní sovětologie a její inspirace

Předmět západní kritiky Sovětského svazu tvoří, při značném zjednodušení, problémy trojí povahy a do tří skupin lze rozdělit rovněž autory, kteří o nich píší. Jedním ze znaků připisovaným sovětskému režimu je krutost (projevující se v represích, čistkách, praxi koncentračních pracovních táborů, masovém přesídlování atd.). Surovost a násilí režimu představují ovšem jen jeden z určujících znaků tzv. „říše zla“, vykreslované v pracích teorie totalitarismu. Druhou, neméně důležitou složku představuje (ruský, sovětský a postsovětský) imperialismus (a postkolonialismus), nejnověji aktualizovaný v souvislosti s otázkami vztahu Ruské federace k zemím tzv. „blízkého zahraničí“ (nové sféry vlivu), ale také v souvislosti s ruskou „energetickou“ zahraniční politikou. Třetí znak pak poukazuje na neschopnost sovětského systému (spočívající ve strnulosti a impotenci byrokratického aparátu, neefektivním plánovém hospodářství i vedení válečných operací apod.) z pohledu ekonomie a sociologie organizací. S neschopností úzce souvisí v socialistické každodennosti zakoušená nedokonalost (koexistence permanentních front a prázdných pultů obchodů, nízká kvalita zboží a služeb a jeho vysmívaný design apod.), která však více než v pracích západních publicistů figuruje ve statích těch ruských.

Práce zaujímající smířlivější postoj k Sovětskému svazu se ocitají v rámci západního bádání v menšině.¹ Celkově však lze říci, že to, co ruští apologeti Svazu vydávají za

¹ Vedle západních levicových intelektuálů obdivně přihlížejících budování Sovětského svazu v jeho raných etapách (J. P. Sartre) můžeme nalézt méně protisovětská stanoviska u některých teoretiků konvergence

bezprecedentní výtobytky modernizace (urbanizace, industrializace, růst gramotnosti a demografických ukazatelů) a nebývalý růst politického vlivu státu ve 20. století, bývá západními badateli hodnoceno jinak. Prvně uvedené násobí zpravidla úspěšnost sovětského systému poukazem na mimořádně nepříznivé okolnosti, za nichž jí bylo dosaženo (situace zaostalé agrární země s nedostatkem vlastního kapitálu, kontext dvou světových válek a světové hospodářské krize, nevýhodná mezinárodně-politická konfigurace atd.). Tvrdí přitom, že v daných historických podmínkách byl zvolený směr vývoje nejenom efektivní, ale také jedině možný, a že nebyť „kasárenského“ socialismu a „forsírované“ modernizace, země by se rychle propadla na úroveň zemí třetího světa.² Kritici sovětského zřízení takovou legitimizaci leninismu a stalinismu odmítají a z evolucionistických pozic litují neuskutečnění „normální“, excesů a totalitarismu zbavené cesty rozvoje, jež by bývala mohla v Rusku přirozeně a v krátké době zajistit vysoký životní standard a růst civilizovanosti.³

Pokud kritici objektivní výsledky sovětské modernizace přece jenom připouštějí, relativizují je poukazem na oběti, jimiž byla vykoupena. Výtobytky sovětského systému jsou pak zmíněny jako ilustrace obrovské neefektivity a násilnosti systému dosahujícího svých cílů nepřiměřenými prostředky. Zastánci Sovětského svazu odrážejí tento argument připomenutím sociálních nákladů západní modernizace realizované v minulosti, ať už přímo v západních společnostech (zabor půdy a násilný přesun rolnických mas do průmyslu) či v koloniích.⁴ Sílu tohoto protiargumentu snižuje nejenom skutečnost, že se jím ruští autoři dopouštějí dětinského „srovnávání s horšími“, ale i značná časová prodleva mezi oběma modernizacemi, jejichž negativní efekty jsou srovnávány. Na druhou stranu lze souhlasit s požadavkem „historického“ přístupu ke zkoumání raného Sovětského svazu, který by měl být nahlížen v kontextu modernizace jako agrární, feudální, zaostalá země, jejíž obyvatelstvo (se svým specifickým chápáním hodnoty lidského života, navyklými a obecně schvalovanými způsoby řešení konfliktů atd.) bylo nejenom objektem modernizačních plánů bolševiků, ale i jejím aktivním tvůrcem. Taktéž lze připustit, že přinejmenším v nejranějších fázích probíhalo budování sovětské společnosti na troskách zhroutěného státního a hospodářského systému, a bolševické násilí bylo alternativou k násilí jinému [Reiman 2000: 26–27].

Akcentování negativních stránek sovětského režimu a relativizování jeho pozitivních výsledků lze pochopit ve světle zdrojů, z nichž vyrůstá. Ideologická motivace této kritiky a její použití k ovlivnění veřejného mínění obyvatel Západu, Sovětského svazu a jiných socialistických zemí po druhé světové válce a později je dobře známa. Vedle toho mnozí autoři svým způsobem korigovali či na pravou míru uváděli bezchybný obraz budování světlých zítřků (úspěchy sovětského hospodářství, školství, sociální struktury atd.), tak

v 60. letech (I. Deutscher), od 70. let je pak na místě zmínit revizionismus (S. Fitzpatrick, S. G. Wheatcroft), který sice SSSR nechválí, ale přináší alternativní pohledy zejména v rámci studia stalinismu [srov. Deutscher 1961; Fitzpatrick 1999; Wheatcroft 2002].

² Charakteristická je taková argumentace pro celou řadu současných ruských autorů [srov. např. Kara-Murza 2001a; Šubin 2009].

³ Např. podle Malii byla za sovětskou industrializaci zaplácena příliš krutá cena, a stejné ne-li lepší výsledky mohl zajistit neuskutečněný plán rozvoje předrevolučního ministra financí a předsedy vlády Vitteho [srov. Malia 1985: 272].

⁴ Např. Šubin srovnává stalinskou kolektivizaci („prvotní akumulaci kapitálu“) s anglickým „ohrazováním pas-tvin“ a západním kolonialismem [Šubin 2009: 290].

jak jej designéri sovětského režimu vykreslovali. V kontextu ideologické nadutosti, prázdných a realitě neodpovídajících proklamací, zkreslených (přikrášlených) statistik atd. bylo akcentování negativní kritiky bezesporu adekvátní. Hloupé, místy nepravdivé a místy směšné ideologické masáže byly (vedle obyvatel Svazu samého) vystaveny především státy východní Evropy, což vysvětluje podezřelý *a priori* negativní přístup představitelů jejich vzdělanostních, politických a kulturních elit k hodnocení všeho sovětského a ruského. Za kritikem však nevězí výhradně znechucení či úsměv vyvolávající vzpomínku na nesčetněkrát omílané fráze, nýbrž i konkrétní historická zkušenost se sovětským intervencionismem. V soudobém českém kontextu pozorujeme, jak se historická zkušenost se sovětským, a nově čím dál více i postsovětským Ruskem promítá do diskuse pravických a levicových stran v parlamentu. Pro pravici představují hříchy Sovětského svazu a novodobého Ruska coby jeho nástupnického státu hříchy socialistického totalitarismu, kritika Ruska se tedy stává implicitně kritikou levicové ideologie. Čeští komunisté a též část sociální demokracie se na druhou stranu k ruskému tématu mnohdy hlásí, a to přesto, že spojování současného ruského společensko-ekonomické zřízení a politicko-kulturního klimatu se socialismem by se jevilo jako absurdní.

Konečně posledním možným vysvětlením negativního vztahu k ruskému tématu je sklon západní inteligence k rusofobii podepřený obecnou představou Ruska a Rusů jako čehosi agresivního, zaostalého či asijsky nevypočitatelného. O tom, že žánr kritiky Ruska nevznikl až za Sovětského svazu (a že tedy nejde pouze o kritiku bolševiků a důsledků jejich vládnutí), svědčí poznámky a úvahy západních pozorovatelů carského Ruska.⁵ Zdroje této předsovětské rusofobie souvisejí jistě s tradicí ruské vojenské expanze a lstitivé zahraniční politiky, s níž přišly do styku v podstatě všechny evropské mocnosti (jež však většinou se svými kořistnickými válečnými ambicemi a diplomatickou akrobacií za Ruskem tolik nezaostávaly). Druhým momentem je pak bezesporu protidemokratické, reakcionářské počínání pozdních carských vlád, které šlo s vojenskou agresí ruku v ruce. Rusofobii dotváří nakonec rovněž iracionalitou a mystikou opředené přesvědčení o kulturní a geografické zvláštnosti Ruska.

Postsovětská ruská reflexe Ruska a Sovětského svazu

Hodnocení Sovětského svazu v postsovětském Rusku samotném se pochopitelně odlišuje od toho západního. Názorové pole se tu ukazuje pestřejší, byť velmi hrubým zjednodušením lze situaci zredukovat na konflikt dvou základních, pro Rusko tradičních táborů, a sice prozápadních liberálů na jedné straně a patriotů (rusofilů) na straně druhé.

Ruskou diskuzí počátku devadesátých let 20. století charakterizuje velmi intenzivní, otevřená a rozmanitá kritika Sovětského svazu, operující s argumenty zformulovanými většinou již v předcházejících dekádách. Těto diskuse se účastní představitelé reformních socialistických proudů (trockisté, anarcho-syndikalisté, neonarodníci) se svým poněkud utopickým politickým programem, ale i poměrně silnou, leč později nezhodnocenou podporou veřejnosti. Dále sem náleží široké křídlo konzervativně a patrioticky smýšlejících

⁵ Např. podle německého cestovatele Geny jsou Rusové národem „bez svědomí, cti, iniciativy; nemají tvůrčí sílu; tance a baletu nejsou schopni; lyrika Puškina je bezdušným a necitelným epigonstvím; Rusové nejsou schopni obejmout celek, jak v praktickém životě, tak v umělecké tvorbě; jejich literatura je neobdařená. Puškin, to je směr všelijakého napodobování. Gogol je hlava omezená.“ [cit. dle Losskij 1991: 281].

autorů sdružující hned několik specifických názorových skupin, mezi nimiž se nejvýrazněji profilují pravoslavní monarchisté a antisemitsky naladěni neostalinisté. Důležitými a aktivními účastníky diskuse jsou pochopitelně nositelé prozápadního liberálního ekonomického a politického programu. Zjednodušeně lze říci, že kritiku sovětského režimu ze strany první uvedené (tj. socialistické) skupiny motivovala snaha o zásadní korekci zejména politického systému při zachování socialismu jako cíle v socioekonomické oblasti. Patrioti ve své kritice Sovětského svazu zdůrazňovali primát ruských národních zájmů a jako k referenčnímu rámci se upínali k předrevolučnímu (tradicionalistě), respektive stalinskému (neostalinisté) Rusku. Kritika třetí skupiny, prozápadních liberálů, byla nejdůležitější (ekonomika, vnitřní i zahraniční politika) a nezřídka ústila do popírání čehokoliv sovětského.

Procitnutí z „tržního romantismu“ vyvolané zhoršením životní úrovně většiny obyvatelstva v průběhu devadesátých let, zkušeností všudypřítomného chaosu, kriminality a negativních demografických trendů vedlo k přehodnocení pohledu na sovětskou minulost, nabývající různých forem, „střízlivým pragmatismem“ (identifikujícím partikulární pozitivní momenty sovětské minulosti) počínaje, a voláním po restauraci stalinských pořádků konče. Pozice patriotů se posilovaly nejenom na úkor liberálů, s jejichž západním ekonomickým a politickým programem si masy probíhající krizi spojovaly, ale i reformních socialistů, kterým se nepodařilo přetavit potenciál reformního hnutí do standardních forem parlamentní politiky.

Mimořádně dobře se v kontextu nesplněných masových očekávání vedlo neostalinistům, kteří epochu předválečného a válečného Sovětského svazu popisovali jako nejsvětější okamžik sovětské, potažmo ruské historie, a jež realitu represí a teroru přijali buďto jako historicky ospravedlněný fenomén, nebo ji jako ideologickou konstrukci rovnou popřeli. V jejich případě byl obrat ke Stalinovi nejenom voláním po sociálních jistotách, ale i snahou vrátit zemi ztracený lesk velmoci.⁶ Fenomén neostalinismu se jeví příliš složitý na to, abychom jeho dynamiku mohli bezezbytku vysvětlit poukazem na sociálně-ekonomický faktor. Vždyť masová obliba Stalina trvá, ba roste i v průběhu první dekády třetího tisíciletí, tedy již v době relativní společenské stability, růstu ruského hospodářství, posílení role a pravomocí státu i významu země ve světové politice. V Moskvě byla v roce 2008 vůdci věnována muzejní expozice, při oslavách 65 let vítězství nad fašismem měl jeho obří portrét zdobit ulice velkých měst a jako geniálního vojevůdce („generalisima“) i státníka ho podle sociologických průzkumů respektují dokonce studenti středních škol. K rozvoji masové nostalgie a rehabilitace stalinského mýtu dochází i v kontextu Putinovy (Medvěděvovy) ekonomické, politické a sociální konsolidace společnosti (a nikoliv v krizi), a je otázkou, nakolik se jedná o paradox. Dnešní Rusko pro svou národní mytologii Sovětský svaz včetně stalinismu potřebuje, nezřídka se jej, naopak se k němu hrdě hlásí, připisuje si jeho úspěchy i omyly.

Vedle velkoruských šovinistů kombinujících adoraci vlády pevné ruky s touhou po geopolitické expanzi lze v ruské společenské vědě nalézt sociologizující historiky, kteří se k sovětskému socialismu snaží přistupovat jako k souhrnu několika kvalitativně odlišných vývojových etap odehrávajících se v různých historických, zahraničně politických

⁶ Namátkou zde jako představitele této vlny uvedme autory jako Alexandr Dugin, Igor Pychalov, Eduard Limonov, Alexandr Prochanov a další.

a ekonomických kontextech. Těmito kontexty se pak pokoušejí objasnit rozdílnou produkci pozitiv a negativ v každé z jednotlivých etap.⁷ Sociologizující přístup těchto autorů znamená, že se při hodnocení stalinismu zabývají méně rolí Kremlu, naopak více pozornosti věnují roli administrativní mašinerie v regionech. Analyzují demografické trendy, sociální mobilitu a obecně jednotlivé dimenze modernizace, jako jsou urbanizace, růst vzdělanosti, rozšiřování státního aparátu apod. Studují dobové veřejné mínění a fungování informačních toků mezi státem a obyvatelstvem. K historickým událostem v Sovětském svazu před druhou světovou válkou přistupují z hlediska historických alternativ a ptají se, jaký by byl osud země, kdyby nebyla provedena urychlená, kolektivizací údajně podmíněná industrializace. Pomyslná hranice mezi takovým sociologizujícím přístupem a neostalinismem je nepevná, záleží na případném čtenáři těchto prací, aby posoudil, nakolik se v jednotlivých případech jedná o vědecky čestný alternativní pohled na Sovětský svaz, a nakolik o účelové obhájení morálně problematických sovětských praktik. Neostalinisty zpravidla prozradí chybná argumentace, účelové zamlčení nebo zkeslení některých okolností, dále silně emocionální hodnocení ruského národa, militantní protizápadní rétorika, vytváření spikleneckých teorií apod.⁸

Jak již bylo řečeno, široké patriotické/konzervativní křídlo zahrnuje vedle stalinistů i početnou skupinu autorů zakládající si na restauraci tradičního (sovětského) ruského kulturního dědictví. Výrazný religiózní tón a idealizace carského Ruska („pravoslavný monarchismus“), popřípadě snaha navázat na odkaz slovanské jednoty, se negativně podepisují na kvalitě a přidané vědecké hodnotě prací těchto autorů. Někteří pozorovatelé soudobého ruského konzervatismu správně poznamenávají, že novodobí obdivovatelé „starého dobrého Ruska“ vyzývají ke konzervaci toho, co sami nikdy nepoznali, a co z pochopitelných důvodů již beztak v realitě nenalezneme [Mantikov 2012: 36–37]. Tvůrčí potenciál takových autorů se většinou omezuje na interpretaci textů ruských myslitelů předminulého a minulého století, ať už jde o religiózní filozofii (Sergej N. Bulgakov, Nikolaj A. Berďajev, Vladimir S. Solovjev), eurasijsťví (Pjotr N. Savickij, Nikolaj S. Trubeckoj, Pjotr B. Struve, Ivan A. Iljin) či slavjanofilství (Nikolaj Ja. Danjilevskij, Ivan S. Aksakov). Analýzy současné situace, pokud se o ně autoři pokoušejí, trpí spekulativností, nejasným vyjadřováním a nekritickým zaštitováním vlastních závěrů autoritativním textem, který však, aplikován na současnost, nepůsobí věrohodně. Autoři tohoto ražení s oblibou filozofují o ruském národním charakteru (spočívajícím v polaritě, extrémismu a zálibě v eschatologii), ruské ideji (schopné obnovit bratrskou jednotu lidstva), eurasijském prostoru (jako kombinaci geografických, geopolitických a kulturních kvalit dvou kontinentů), cycklickém vývoji historie či biologicko-kosmické genezi národů. Případné deklarované univerzalistické stanovisko není autentické, spíše zakrývá nacionalismus.⁹

⁷ Tento přístup je vlastní např. třem jinak značně nesourodým autorům Alexandru Panarinovi, Kara Murzovi i Alexandru Šubinovi, jejichž díla autor této stati podrobně analyzoval ve své disertační práci [srov. *Bělohožník 2012*].

⁸ Práce zmiňovaných Pychalova, Dugina, Limonova a dalších jsou dobrými příklady tohoto žánru.

⁹ Kriticky tuto produkci nahlíží např. Gryšin, který jmenuje i takové bizarní příklady jako spojování ruského charakteru se zákonitostmi slunečních rytmů (A. Čižovský), teorie bio, resp. kosmogeneze, ruského národa (L. Gumilev) apod. [Gryšin 2000]. Ekonomové Latová a Latov konstatují, že v pracích o ruském charakteru jasně převažují spekulativní koncepce, naopak chybí fundované sociologické analýzy etnosociálních a demografických charakteristik ruského národa [Latová – Latov 2001: 31].

Bylo by chybou připisovat velkou oblibu tohoto typu literární produkce výhradně otázce intelektuální módy v rámci znovuoživení a zpřístupnění autorů předtím zakázaných sovětským režimem. V devadesátých letech, po zkušenostech s ekonomickými, sociálními a politickými reformami, vnímanými jako západní import, představuje tato produkce zčásti snahu o definování vlastní „ruské cesty“, „ruského kapitalismu“ apod. Na druhou stranu patriotismus, ať ten pravicový nebo levicový, nelze vykládat jako pouhou konzervativní reakci na překotné události devadesátých let. Jak neostalinismus, tak tradicionalismus orientovaný na dorevoluční Rusko se objevují již v šedesátých letech 20. století, aby se výrazněji rozvinuly v letech sedmdesátých. Tehdy se jim dostává tiché podpory ze strany brežněvovského režimu, jemuž vyhovuje reakční dynamika rusofilů a především jejich protiliberální a protizápadní rétorika.¹⁰

Hodnocení rusofilů ze strany liberálně orientovaného Vladimira Šlapentocha je velmi příkré a jednostranné. Autor této skupině vytýká konzervatismus, nedemokratičnost, podporu stalinismu a antisemitismu, a v rámci jejich pozitivního hodnocení zmiňuje (snad i poněkud ironicky) jen iniciativy zaměřené na ochranu kulturních památek a architektury, environmentální citlivost a boj proti alkoholismu [*Šlapentokh 1991: 277–8*]. Vznesená obvinění vůči rusofilům jsou platná, avšak v různé míře se týkají jen části tohoto hnutí. Uvedený autor navíc ignoruje kulturologicky zajímavé, tradiční politologický a ekonomický pohled doplňující přístupy „rusofilů“ ke studiu společenských a dějinných fenoménů, jimiž se v devadesátých letech rusofilové přibližují expandujícímu postmodernímu multikulturalismu.¹¹

Oprávněnou výtkou vůči rusofilům je ovšem jejich kritická (a přitom ne zcela správná) interpretace Západu, západní civilizace, která jde tradičně ruku v ruce s analýzou ruského elementu. Diskuse o Západu se u ruských autorů často stává odvrácenou stranou debaty o Rusku. Spory o podstatu civilizace, nabývající na intenzitě vždy s každou fází modernizace země, bývají tradičně vyjadřovány pomocí dichotomie Západ–Východ, Evropa–Asie, což také potvrzuje nejnovější vývoj diskuse. Jestliže za Sovětského svazu se tato protizápadní rétorika transformovala do propagandy o imperialistickém západním nepříteli, zkaženém kapitalistickém (buržoazním) světě, spiknutí kosmopolitů atd., sovětský socialismus byl přece jen budován jako negace západního kapitalismu. Po stalinské rusifikaci bolševismu se na internacionalistické ideály marxismu zapomnělo zcela. Dnes probíhá aktualizace této staré ruské problematiky ve světle nejnovějších západních teorií postkolonialismu, postmodernismu a globalizace.¹²

¹⁰ O významu, který roli rusofilství v ruské/sovětské intelektuální tradici Šlapentoch přisuzuje, svědčí prostor, který tomuto proudu ve své knize věnuje i způsob, jímž konflikt rusofilství a liberálů vykresluje – v autorově podání jde o ústřední motiv ruské intelektuální debaty vůbec. [*Šlapentokh 1991: 186 a dále*] Rozvoj neostalinismu zejména v sedmdesátých letech 20. století analyzuje také English [*2000: 136–137*].

¹¹ Např. Alexandr Panarin podává ve svých pracech z devadesátých let velmi netradiční analýzy západních sociologických a politologických konceptů, v intencích sociologie vědění. Viz např. jeho zajímavou „dekonstrukci“ Maxe Webera [*Panarin 2000: 160*]. Jiný autor, Sergej Kara Murza, věnuje pozornost roli kulturních faktorů na pád sovětského zřízení, zejména rozebírá roli pozdně sovětské inteligence a defektům pozdněsovětské diskuse. Témato tématy se zabývá především v pracech *Inteligencijskaja na pepělišče Rossiji a Manipuljacija soznaniem* [*Kara Murza 1995; 2000*].

¹² Příkladem, v ruském měřítku umírněných, kritiků Západu je Sergej Kara Murza nebo třeba autoři Boronovjev a Smirnov; Alexandr Dugin je pak typickým příkladem velmi vyostřené, militantní protizápadní rétoriky, viz např. jeho knihu *Konspirologija* [*Dugin 2005*].

Kritika Západu, přesněji řečeno konstatování ruské odlišnosti a konfrontování Ruska se Západem, má místo též v soudobých ruských masmédiích. V situaci, kdy ruští autoři i sdělovací prostředky donekonečna omílají teze o zvláštnosti Ruska a snahách Západu je oslabit či přímo zničit (skrže NATO, masmédiální kulturu, drogy, špionáž, ekonomickou výměnu, emigraci inteligenci, židozednářskou kliku apod.), se nabízí otázka, zda zásadním podněcovatelem světového spiknutí proti Rusku není nakonec Rusko samé. Přehnaná reakce Ruska (spontánní nebo záměrně živěná) na západní rusofobii (ať domnělou či skutečnou) vede ke stylizaci do role oběti na jedné straně a protizápadním sentimentům na straně druhé.

Od pravicové kritiky socialismu ke kulturologické kritice národního charakteru

Je vcelku pochopitelné, že významná část (západní i ruské) kritiky Sovětského svazu je vedena z pravicových pozic, v jejichž perspektivě jsou historické neúspěchy režimu vnímány jako výsledky defektní socialistické ideologie. Chybnost levicové politiky se zde ilustruje nejenom neefektivností plánového hospodářství, které nedovedlo zajistit potřebnou koordinaci, produktivitu práce, kvalitu výroby a ve výsledku životní úroveň obyvatelstva, a jako takové vedlo k prohře v ekonomickém soutěžení se Západem, ale projevuje se i v periodických násilnostech režimu spojených s potíráním svobody a individualismu. Tyto násilnosti a toto potírání se tu chápou jako přirozené důsledky levicového uvažování.

Teorie konvergence abstrahují na rozdíl od výše uvedeného přístupu od ideologického balastu, aby za ním nacházely jakousi obecnou, na nositelích politické rétoriky nezávislou, vůli modernizačního procesu, jehož konečným – a v různých národně-kulturních a politicko-ekonomických kontextech totožným – produktem se stává univerzální industriální civilizace řízená podle principů hodnotově neutrální vědy a techniky. S notnou dávkou zjednodušení lze sovětskou diskusi o vědeckotechnické revoluci v šedesátých a sedmdesátých letech (s její idealizací technického inženýra jako hrdiny nové éry, jenž má rozšířit řady nové vládnoucí elity ve společnosti, jež se bude napříště řídit výhradně přísnými a nezpochybnitelnými principy vědeckého plánování) vnímat jako místní variantu západní „revoluce manažerů“, proklamující přesun rozhodování od vlastníků ve prospěch řídicích kádrů.¹³

V devadesátých letech je tento modernistický étos opouštěn ve prospěch kulturologie, která, jak dále ukážeme, přinesla nejen pokus o hlubší analytický vhled a osvobození od eurocentrismu, nýbrž i riziko kulturního pesimismu a s ním souvisejícího rasismu. Kulturologií inspirované práce o podstatě sovětského režimu konstatují, že v lúně západního osvícenství zrozený marxismus byl v Rusku zásadním způsobem reinterpretován a pod tlakem místního kulturního a sociálního prostředí přeprogramován. Průběh ruského socialismu se tak v této perspektivě jeví více ruský než socialistický.¹⁴

¹³ V oblasti sociálního inženýrství byla taková očekávání kladena na sovětskou sociologii [Batygin 1998: 35].

¹⁴ Hodnocení této skutečnosti může být přitom různé, až protichůdné. Pro ruské patriotické autory je taková domestikace dobrodiním, které jim dovoluje konstruovat ruské dějiny jako spojité. Vlastně smířit cizí, ze Západu (násilně) importovaný text (marxismus) s ruskou domácí tradicí. Srov. např. [Panarin 2000a: 30]. Pro většinu západních autorů jde naopak o vysvětlení, proč v Rusku marxismus vedl k takovým (tragickým) výsledkům [srov. Pipes 1995]. Na tomto místě je však třeba říci, že kulturologická interpretace bolševismu je v zásadě staršího data, objevuje se prakticky již ve dvacátých letech. Příklady takových prací viz [Igrickij 1974].

Nejde zde jen o to, že se na charakteru sovětského socialismu podepsaly reálné historické události, jež protagonisty ruského socialistického projektu nutily přizpůsobovat teorii praxi, která tak byla pouze zčásti přímým a plánovaným výsledkem jejich konání. Takovými událostmi byly nezamýšlené důsledky jednotlivých politických opatření, jejich vzájemná interakce, specifické mezinárodní podmínky typu světové války, tzv. „velké (hospodářské) deprese“ apod. Nejde zde ani výlučně o připomenutí dědictví carského Ruska (s jeho posedlostí geopolitikou, extenzivním rozvojem, tajnou policií, nostalgii po starém dobrém nevolnickém pořádku), jehož restaurace v Sovětském svazu je přičítána především Stalinově politice.

Dominantním faktorem rusifikace marxismu má být v této optice specifický národní charakter, tedy soubor vzorců myšlení a jednání, který se ustavil v zemi, jež vyznává pravoslavlí a sousedí z jedné strany s Evropou a z druhé s Asií. Předpokládá se, že pro rusifikaci marxismu existovaly v zemi objektivní podmínky, že marxismus byl ruskému národnímu charakteru blízký (bratrství všech proletářů, eschatologie „světých komunistických zítřků“, revoluční zlom jako uznávaný způsob provedení společenské změny atd.).¹⁵ Netriviální skutečnost výše popsané shody mezi západním intelektuálním učením na jedné straně a ruskou národní tradicí na straně druhé vyžaduje ovšem vysvětlení, protože vyvstává otázka po společném jmenovateli myšlení německého intelektuála (tj. Marxe) na jedné straně a ruského rolníka na straně druhé. Nabízena bývá v tomto ohledu podobnost eschatologie ruského pravoslavlí a eschatologie moderního osvícenství, které svým důrazem na univerzalitu a pokrok implikuje vědeckou reformulaci křesťanských ideálů všeobecného vykoupění.¹⁶ Z jiného hlediska k problému přistupuje teorie konzervativní revoluce, která jak Marxovo dílo, tak ruskou realitu zaчатку 20. století popisuje jako antiosvětskou reakci na bolestně prožitou modernizaci.¹⁷

Jiní autoři výše uvedené souznění marxistické a pravoslavné eschatologie odmítají a tvrdí, že spíše než o vzájemné shodě lze v případě bolševismu mluvit o jednostranné domestikaci ze Západu importovaného marxismu ve specificky ruském prostředí. Podle tohoto pohledu bylo v bolševismu mnoho ruského živlu, avšak jen pramálo marxismu. Za sovětským totalitarismem, jeho nedostatky a krutostmi je tak třeba hledat vliv „asijského mužika“, jehož sklon k násilí i ochota je útrpně snášet byla nešťastně doplňována odvěkou posedlostí ruských elit teritoriální expanzí.¹⁸

Totalitarismus zde tedy není vysvětlován jako časově omezená zkušenost implementace projektu specifické (socialistické) verze modernizace, v níž se namísto chybějících incentív trhu uplatňuje donucení, a v němž absenteje živelná sebeorganizace občanské společnosti,

Lze se domnívat, že do západní sovětologie se kulturologická optika dostává zásluhou porevolučních ruských emigrantů.

¹⁵ Srov. např. „ruská“ čtení marxismu z pera porevolučních emigrantů Losského a Berdajeva [*Berdajev 2003; Losskij 1991*]. Z novodobých autorů jde např. o již zmiňovaného Panarina [*Panarin 2000a*].

¹⁶ Na toto přemostění narazíme ve většině publikací Panarina, např. [*Panarin 2002*].

¹⁷ Hypotéza konzervativní revoluce, tedy předpokladu, že ruský marxismus byl, stejně jako fašismus v Německu, logickou reakcí na urychlenou modernizaci země, se bohužel v Rusku nedostalo tolik pozornosti, kolik by si zasluhovala. Klíčovou je v tomto ohledu výjimečná studie Martina Malii „Russia under Western Eyes“, v níž upozorňuje na rezonanci ruské rolnické antimoderní reakce z německého romantismu vyrůstajícím antiosvětským Marxem. Prosazení marxismu v Rusku není pro Malii rozhodně paradox; Marxova teorie byla dílem racionálním osvícenským učením, stejným nebo i větším dílem byla ovšem eschatologií, a právě ta v Rusku padla na úrodnou půdu [*Malia 2000*].

¹⁸ O takové pochopení podstaty SSSR se pokusil např. Textler [1996].

kompenzována centralizovanou hierarchicky vystavěnou byrokracií. Totalitarismus je zde něčím, co pramení z přirozeného charakteru národa. V tomto světle pak i neúspěchy postkomunistické transformace a nejrůznější společenské nešvary přestávají být vysvětlovány jako „dědictví komunismu“, protože za nimi nestojí socialismem naučené (a také odlučitelné) vzorce chování a myšlení (mentalita sovětského člověka, tak zvaného „sovka“), nýbrž daleko odolnější kognitivní a behaviorální archetypy, které v konečném důsledku odsuzují k selhání realizace jakéhokoliv projektu, ať už socialistického nebo kapitalistického ražení. Nepřístupný je pro zastánce tohoto přístupu i názor, že šlo o selhání sovětských elit neschopných oprostít se od tradice předrevolučního reakcionářství,¹⁹ neboť národní charakter odkazuje údajně k dobám dávnější minulosti, než je novověké carské Rusko. Výsledkem tohoto způsobu myšlení je konstatování nevymýtitelné viny celého ruského národa, který byl nenávratně zkažen mongolským jhem a závěr, že Rusko má přirozený sklon k totalitarismu, a že k vymýcení tohoto totalitarismu může dojít teprve poté (pokud vůbec), až historickou scénu opustí nositelé tradiční ruské, vlastně totalitní mentality.²⁰

V lepším případě je řešením vymření nositelů tradiční mentality (která přece jen není tak neměnná),²¹ v horším případě pesimistický závěr, že změny k lepšímu nebude dosaženo nikdy, že Rusko hrozbu pro demokracii, trh a zahraničně politickou bezpečnost představovalo, představuje a nadále představovat bude.

Ve své původní podobě lze paradigma kulturní plurality chápat jako produkt shovívavé postmoderní doby, která, na rozdíl od přísné a vyžadující doby moderní, nementoruje, nestanovuje vysoké cíle a nemobilizuje k jejich dosahování. Multikulturalismus měl nezápadní kultury a národy osvobodit hned dvakrát. Jednak od násilného a necitlivého importu cizorodé západní kultury, jednak od nutnosti usilovat vůbec o dosažení pokroku tak, jak byl Západem definován. Od participace na západním progresu měly být tyto kultury uchráněny odkazem na nezměnitelnou přirozenost, která rozvoj v určitém směru (tržní hospodářství, vědeckotechnický rozvoj apod.) jednoduše neumožňuje.

Zdánlivě spravedlivý požadavek teorie kulturního relativismu a plurality v sobě nicméně ukrývá nebezpečný interpretační potenciál. Zprv se nezápadní kultury ze své podstaty nemohou účastnit pokroku a samotný požadavek jejich modernizace je odsuzován jako výraz arogance západního etnocentrismu či imperialismu. Jde o smíření s mnohdy kritickou situací států třetího světa, rezignaci na řešení jejich problémů, přičemž se konstatuje, že se tyto státy ze své povahy změnit nemohou. Druhou implikací je zjištění, že vedle

¹⁹ Tuto pozici zastávají autoři českých Dějin Ruska. Sovětské Rusko kráčelo podle nich ve šlépějích tradiční ruské nesvobody a realizovalo stejně expanzivní politiku jako jeho předchůdci; přirozené, zdola vycházející demokratizační tendence však nebylo možné zcela potlačit. Takový výklad umožňuje netriviální náhled na sovětskou velmoc, který nezatěžuje fatalismus a spekulativní zabíhání daleko do minulosti středověké temné Rusi. Je ovšem otázkou, zda by autoři zvolili podobnou shovívavou interpretaci, kdyby knihu dokončili nikoliv v polovině devadesátých let, nýbrž na konci první dekády jedenadvacátého století za Putin-Medvěděvova diumvirátu [Švankmajer 1995].

²⁰ Např. známá disidentka Novodvorská proslula označením Rusů jako národa nevolníků (otroků) a banditů a svou výzvou ke „spálení prokleté totalitární Sparty“ [Kara Murza 2000: 348].

²¹ V případě specifické bolševické mentality věří např. Bykov v ozdravující efekt generační výměny, když zkraje devadesátých let konstatuje, že: „V průběhu následujících deseti-dvaceti let nás (...) nic dobrého nečeká. Změny k lepšímu mohou nastat teprve za hranicemi fyzické existence současných pokolení. Tj. poté, co ze scény definitivně odejdou ti, kdo jsou nenapravitelně otráveni jedem bolševické ideologie... Poté, co nejenom že nezůstane nic, co by připomínalo rezoluce dalšího ze sjezdů, ale nezbyde ani jeden děd či babka, kdo si ještě pamatují deficit, represe a kolektivizaci.“ [cit. dle Kara Murza 1995: 130].

neškodných domorodých kultur (které jsou zpestřením rozmanitosti lidského rodu) se na planetě Zemi vyskytují i kultury a národy se sklony k totalitarismu.

Podle ruského politologa Alexandra Panarina se do skupiny takových zemí řadí postsovětské Rusko. Tentýž autor si současně – přesně v duchu ruské sebestřednosti – klade otázku, proč kritika Západu byla a zůstává namířena proti Sovětskému svazu a Rusku mnohem větší měrou, než vůči jiným kulturám a společnostem, které jsou Západu a jeho principům ještě více vzdáleny (Indie, Čína). Ve formulaci otázky spočívá podle Panarina též odpověď na ni. Rusko se nachází příliš daleko od Západu, než aby mohlo být považováno za Evropu, a přece natolik v její blízkosti, než aby šlo přehlédnout vzájemnou příbuznost. Se Západem Rusko sdílí určité shodné cíle a principy, realizuje je však jinými prostředky. Jako takové je zdrojem alternativ Západu, který se ho prý kvůli tomu bojí.²²

Kulturologií inspirovaná rusofobie je však vlastní nejen autorům Západu a států bývalého východního bloku, jež mají s Ruskem svoji historickou zkušenost. Rusofobii, jak již bylo zmíněno výše, vykazuje paradoxně i část intelektuálních elit v Rusku. Některých radikálních sociálně darwinistických formulací ve vztahu k vlastnímu národu, jaké bylo možné slyšet od části ruských publicistů v devadesátých letech minulého století, bychom se na Západě asi jen stěží dočkali. Vulgární výroky podmiňující perspektivu sociální změny vyměření stávajících generací či vyjadřující lítost nad tím, že Rusko neprohrálo druhou světovou (popřípadě jinou z předešlých) válku v duchu hédonisticky vulgárního „kdybychom se byli Němcům raději vzdali, pili bychom dnes bavorské pivo“. Nesmlouvavý požadavek čistě, ničím neomezené tržní soutěže lze jen stěží připisovat efektivitě grantové politiky Západu ve vztahu k ruské humanitní inteligenci. Spíše popisem než vysvětlením se v tomto ohledu jeví zjištění již zmíněného Panarina, který za nesmiřitelnými a leckdy nenávislivými výroky diagnostikuje u této skupiny inteligence komplex méněcennosti a stud za vlastní národ (v ruském kontextu pojmenovaný jako „tradiční sklon k seabemrškačství“).²³

K tomu jistě patří i nekritický obdiv k Západu jako k referenčnímu ideálu, který byl v pozdním Sovětském svazu v masovém vědomí vykonstruován do značné míry jako opozice k sovětskému režimu a každodennosti spíše než jako výsledek analýzy skutečné západní společnosti. Tento obdiv byl samozřejmě o to silnější a o to nekritičtější, oč štvavější a absurdnější byla oficiální protizápadní propaganda. S tím je spojené nedostatečné poznání charakteru západní civilizace a historické proměny, kterou prodělala. Týká se to například ruských zastánců volného trhu, jimž v devadesátých letech uniklo, že většina západních ekonomik již dávno usiluje o sociálně udržitelný model kapitalismu. Nutno však podotknout, že nedostatečná popřípadě zkreslená znalost Západu je v neménší míře vlastní rovněž autorům (včetně výše uvedeného Panarina), kteří jej z ruských patriotických pozic ostře kritizují. Míra zjednodušení a nepravdivosti dichotomie agresivního, chladného a individualizovaného Západu a s ním kontrastujícího vřelého kolektivistického Ruska doslova bije do očí.

²² Rusko je tak podle autora „vnitřní kritikou Západu“, je jeho součástí ale tou, která provokuje [Panarin 2007: 232].

²³ Srov. [Panarin 2004: 48]. Dále k tématu pozdněsovětské veřejné debaty a role inteligence viz [Kara Murza 1995; 2005].

Západní mýty o Rusku a západní kořeny ruské „autenticity“

Někteří ruští autoři mapující západní percepci Ruska a Sovětského svazu obviňují americké a západoevropské sovětology z toho, že k dnešnímu postsovětskému Rusku přistupují skrze mýty, zformované již v 19. století, ve věku velkého přemýšlení o Rusku. Tak například badatelka Jelena Laptěva, která se zabývá přednostně rusistikou v USA, vyděluje „mýty odlišnosti“ (jinakosti) a „mýty nepřátelství“ (hrozby, ohrožení).²⁴ Do první skupiny řadí Rusům a Rusku připisované vlastnosti, jako jsou pokora a podstupování útrap, monotónnost a tradicionalismus, mesianismus, princip protikladnosti (rozpornosti), religiozita, pesimismus a fatalismus. Mýty nepřátelství zobrazují podle autorky Rusko jako hrozbu pro civilizovaný Západ a zahrnují stereotypy krutosti, prolhanosti, asijské povahy Ruska, jeho osudové zaostalosti a tragických důsledků modernizace, potřeby válečné expanze, ale též gigantomanie. Specifické totalitaristické pojetí Sovětského svazu pak podle ní obvykle akcentuje ruský nacionalismus (šovinismus), usilování o hegemonii, ideologizovanou společnost, stranický diktát, všemohoucnost státu a byrokracie, fašismus a kult osobnosti. Dále autorka konstatuje, že i po pádu sovětské velmoci převažuje negativní ráz prací o Rusku, což přičítá podvědomému působení výše uvedené mytologie, která prý vykazuje neobvykle velkou odolnost vůči reálným politickým a společenským změnám. Ve světle tohoto jejího (kulturně-psychologického) tvrzení je ovšem nelogické jiné její (a sice politické) vysvětlení reprodukce mýtů, jímž autorka nikterak nepřekračuje běžné ruské přesvědčení, podle něhož tyto stereotypy odrážejí „úsilí o apologezii západního světa a sveráznou obhajobu absence delší národně-historické a kulturní zkušenosti USA“ [Laptěva 2005].

Hovoříme-li o mýtech a o tom, co se považuje za „jedinečně ruské“, nesmíme opomenout názory západního historika kulturních dějin Ruska Orlanda Figese, podle něhož autenticita ruské kultury a charakter spočívá ve skutečnosti ve směsi orientalismu a evropské (zejména francouzské, italské a německé) kultury. Mýtus autenticity vytvořila v 19. století poevropštěná ruská šlechta a vrstva vzdělanců poté, co pochopila, že ji Evropa za svou nikdy nepřijme. Obratem k zájmu o Rusko usilovala o sblížení s národem, jemuž se v minulosti na hony vzdálila. Přitom je důležité, že hledání či spíše definování ruské identity bylo nemyšlitelné bez západního referenčního rámce, vůči němuž se zhrzená ruská aristokracie vymezovala. Logickým produktem zakoušeného nepřijetí (ústíciho u jedněch do komplexu méněcennosti či pocitu nadřazenosti u druhých) bylo vykreslení chladného a falešného Západu v opozici k idealizovanému, rusky upřímnému domovu. Při neexistenci politického života na sebe podle autora vzala břemeno hledání, respektive konstruování ruské kulturní a historické identity ruská tvůrčí inteligence, což se podepsalo na mimořádně silném mesianistickém tónu veškeré umělecké produkce 19. století, ať šlo o beletrii, poezii, hudbu nebo výtvarné a dramatické umění. Orientace na národ jako nositele přirozené autority i boje za osvobození od útrap, k níž se umění nezřídká uchýlilo, však definování ruskosti spíše zatemňuje. Umělci vykreslovaný hrdinný lid nebyl věrnou kopií lidu skutečného, tím méně mohl být vyjádřením ruského ducha, který byl tak výrazně poznamenán evropskou tradicí. „Opravdovým Ruskem“, jakkoliv si to turisté v Rusku rádi myslí, nejsou

²⁴ V originále „vražděbnost“.

ani cibulovité věže chrámů, tvrdí Figes. Tato k dědictví Orientu odkazující komponenta představuje jen jiný pilíř ruské kultury.²⁵

Umělecká produkce (zejména krásná literatura), odrážející spíše kulturní a duchovní hledání vyšších vrstev než empirii, se pro mnohé západní badatele stala důvěryhodným, převažujícím či dokonce výhradním zdrojem informací o Rusku, všimá si ruský autor Viktor Šapovalov, který tuto poznávací deformaci nazývá „literárním mýtem“. Podle sarkastického Šapovalova „je s podivem, že díla poznamenaná alkoholismem, epilepsií, depresí (...) jsou vydávána za vizitku ruského národa, zatímco třeba „alkoholové noční můry Edgara Alana Poea nikdo nepřijímá za vyjádření severoamerického ducha, stejně tak nikdo nevykládá byronovský pesimismus jako projev britské idey“. Dále tento kritik západního psaní o Rusku identifikuje „mýtus ruské každodennosti“, založený na zdůrazňování výstředních artefaktů ruského života (setkáváme se s ním především v zápiscích západních cestovatelů po Rusku), a „mýtus politický“, který tradičně připisovaný sklon k agresivitě, despotismu, nesvobodě atd. vysvětluje výlučně jako produkt vnitřního vývoje Ruska, aniž by přihlížel k mezinárodněpolitickému pozadí a jiným faktorům [srov. Šapovalov 2000].

Ohrazení ruských autorů proti stereotypům, které o jejich zemi rozšiřují západní badatelé a publicisté, je na místě, jakkoliv ne veškerá negativní či úsměv vzbuzující deskripce musí být nutně diskvalifikována jako mýtus. Některé empiricky pozorované jevy lze zkrátka považovat za fakt, i když třeba Rusku na dobré pověsti nepřidají. Západ, zdá se, na Rusku skutečně miluje orientálně vyhlížející kopule jeho pravoslavných chrámů – miluje je o to více, že se nacházejí v zemi, jež je mu v jiných ohledech relativně blízka. Dále si zjevně libuje v tvrzení, že Sovětský svaz nebyl výhradně politickým, nýbrž i kulturním počinem národa (ve smyslu nevyhnutelné kontinuity ruských dějin), který zkrátka vždy byl, je a bude „jiný“. Na druhou stranu je však nutné konstatovat, že to byla právě ruská, nikoliv západní inteligence, kdo diskusi o svébytnosti Ruska rozvinula a kdo přesvědčila všechny kolem, že předmět této diskuse je skutečný. Netyká se to jen prací slavjanofilů či narodníků z 19. století, s názory o osobitosti ruské civilizace se také ve století jedenadvacátém setkáváme doslova na každém kroku, a to nejen v povrchní publicistice. Namátkou lze vzpomenout na ruském sociologickém trhu poměrně populární studii institucionálních matric Světlany Kirdiny z roku 2001, v níž se autorka odvážným strukturalistickým přístupem pokoušela vysvětlit zdroj a neměnnost kulturních specifík Ruska, která se jinak často odvozují z vlastností fyzického prostředí (geografický determinismus).²⁶

Jinou ruskou socioložku Xenii Kasjanovu proslavilo převratné tvrzení, že represivní kultura Ruska byla zformována jako nástroj regulace až příliš individualizované psychiky jeho obyvatel. V této souvislosti připomeňme, že Rusové v psychologickém srovnávacím testování vyšli údajně jako větší individualisté než Američané. Další příklad reprezentuje strukturalista Jurij M. Lotman se svou koncepcí binárnosti kultury, údajně založenou na polaritě typů bez existence zprostředkujícího neutrálního pole, které by umožňovalo

²⁵ Srov. [Figes 2004].

²⁶ Viz [Kirdina 2001]. Autorčinu práci lze chápat jako snahu vysvětlit zvláštnost Ruska a širšího eurasijského prostoru pomocí ambiciózně vystavěného systému. Fungování ekonomických, sociálních a politických institucí, vysvětluje Kirdina působením institucionálních matric – hlubinných a neměnných hodnotových struktur. Otázkou geneze a historické proměnlivosti těchto struktur však autorka neřeší. Ruská ekonomika, politika, kultura a společnost jsou nevyhnutelně ovlivňovány působením matric, jejichž legitimita ovšem stojí a padá s akademickou autoritou Kirdiny, která je ve svém konceptu definovala. V tomto ohledu spočívá hodnota autorčiny práce v popisu ruských specifík, spíše než v jejich uspokojivém vysvětlení.

kontinuální typ rozvoje po vzoru Západu. Nakonec lze zmínit také historiky Alexandra Boronojeva a Petra Smirnova, jejichž pojmenování Ruska jako služebně-domácí (domácnostní) civilizace je v různých modifikacích opakováno i dalšími autory.²⁷

Politolog Leonid Poljakov takovou kulturologickou přemíru koncepcí ruské osobitosti kritizuje a souslovím „metodologický personalismus“ označuje vědecky neutěšenou situaci, kdy četné analýzy Ruska postulující tezi o jedinečnosti jsou současně silně „autorské“. Vzniklá roztržitost odporuje podle Poljakova vědeckému principu vysvětlovat mnohé z mála, ztěžuje posouzení správnosti jednotlivých závěrů, kumulaci vědění apod. [*Poljakov 1997: 107*]. Je však třeba připustit rovněž existenci výjimek: v postsovětské produkci o Rusku jsou to kupříkladu práce operující s konceptem opožděné modernizace (B. Mironov), konzervativní modernizace (A. Vyšňovskij, A. Janov, v návaznosti na vynikající Maliovu analýzu vztahu německého romantismu s ruským bolševismem), archaizace (A. Achiezer) a protimoderního iracionalismu (T. Rjabova), archaického kapitalismu (J. Davydov) či neofeudalismu (V. Ačkasov).²⁸

Fenomén Sovětského svazu v reflexi soudobé ruské sociologie

Důležitou součástí akademického diskurzu o Rusku tvoří diskuse o Sovětském svazu. Její význam roste od konce devadesátých let, kdy naopak klesá zájem o religiózní filosofii a jiné, poněkud archaicky vyhlížející práce, a kdy zkušenost sociálně-ekonomických reforem vede mnoho autorů k přehodnocení sovětské minulosti, a to i proto, že antisovětská rétorika tzv. perestrojky vychází z módy a pozitivní náhled na Sovětský svaz přestává být vnímán jako intelektuální prohrěšek.

Tématu ruské diskuse o Sovětském svazu jsem se věnoval ve své disertační práci, kde jsem detailně analyzoval pohledy tří současných autorů.²⁹ V práci bylo jednak představeno dílo soudobého ruského historika a publicisty Sergeje Kara Murzy. Velký význam připisuje tento autor otázce psychologické manipulace obyvatelstva coby jednomu z pilířů studené války. Sovětský svaz se tento autor pokouší vykreslit jako svébytnou civilizaci uplatňující principy problematizující jeho (ekonomickou a jinou) komparaci se západními společnostmi. Kara Murza poměrně detailně a historicky pečlivě rozpracovává teze, které jsou pro ruský diskurz o Sovětském svazu typické a jež většina jiných autorů uvádí bez potřebné argumentace jako nesporný fakt. Mezi ně patří například interpretace bolševické revoluce jako revoluce národní, jako aktu obrany vlastní civilizace proti západnímu kapitalismu. Jiným typickým tématem je otázka represí, kterou Kara Murza, stejně jako řada jiných, interpretuje v kontextu modernizace země. V tomto případě se autor nebezpečně přibližuje silně problematickému ospravedlnění represí poukazem na modernizační potřeby země a dopouští se záměny efektu represí za jejich příčiny. Dále se autor věnuje komparaci stalinismu a fašismu; komunikaci režimu s veřejností a možnosti demokratické participace (teze o komplexní struktuře rozhodovacích procesů a zapojení občanů); otázce efektivit sovětského hospodářství (předložení alternativních ukazatelů socioekonomické efektivit); fenoménu pozdně sovětské inteligence a mýtům o sovětské společnosti atd. Autorova

²⁷ Viz [*Kasjanova 1994; Kirдина 2001; Lotman 2002; Boronojev a Smirnov 2001*].

²⁸ Viz [*Ačkasov 2001; Achiezer 1997; Davydov 2001; Janov 1999; Mironov 1999; Vyšňovskij 1998; Malia 2000; Rjabova 1999*].

²⁹ Následující kapitola vychází z vlastního výzkumu [*Bělohožník 2012*].

koncepce představuje dobrý příklad apologete Sovětského svazu z nemarxistických pozic, přitom patří k těm argumentačně zdařilejším. Jeho analýza defektů pozdně sovětské společenské diskuse je jednostranná, přesto poučná. Celý koncept Kara Murzovy sovětské civilizace trpí silnou idealizací Ruska i prvoplánovou kritikou Západu, a potvrzuje tak východiska uvedená výše v tomto textu.

Za méně historicky konkrétní, zato více filosoficky abstraktní lze pokládat dílo druhého představeného autora Alexandra Panarina, jenž Sovětský svaz vnímá jako praktickou realizaci osvícenských ideálů. Autor je velkým kritikem postmoderního myšlení, které viní z útoku na osvícenský univerzalizmus; postmodernismus dobře zná, a odhaluje, že vedle bezesporu emancipačního nese v sobě také destruktivní potenciál. Ten podle něj spočívá v legitimaci diskriminačních praktik obsažených v globalizačním procesu, který je řízen exteritoriálními elitami. V díle Panarina nalezneme originální směsici levicové kritiky globalizovaného kapitalismu, konzervativní kritiky modernity, osvícenské kritiky postmodernismu, kulturní kritiky ekonomismu a ruské kritiky Západu. Namísto eklekticismu přitom nabízí zajímavý, byť sporný myšlenkový systém. Za pozornost stojí jeho schopnost kombinovat sociologii s geopolitikou, netradiční uchopení západních pojmů, používání optiky sociologie vědění a kombinace „velkých světových“ otázek s otázkou „ruskou“. „Ruská“ část jeho myšlení je jeho obohacením i prokletím – tím druhým je zejména autorova paranoiou živěná sympatie k teoriím spiknutí a sociologicky maskovaný antisemitismus. Rozpad Sovětského svazu vnímá jako součást velkých epochálních proměn řízených západními a domácími elitami, současně zohledňuje sociologické a antropologické proměny pozdně sovětské veřejnosti. Ty jsou však v jeho podání také jen projevem shora uvedených, globálních změn charakterizujících snahu vyvolené menšiny osvojit si plody pokroku na úkor ostatních, a to oslabením „velké politiky“ (tj. politiky národních států, především těch velkých) na jedné straně, a psychologickou narkotizací mas na straně druhé.

Představení díla třetího autora, mladého historika Alexandra Šubina, zabývájícího se především pozdním Sovětským svazem a perestrojkou, předchází v disertační práci pokus o shrnutí jednotlivých vysvětlení pádu socialismu v Sovětském svazu a východním bloku obecně tak, jak je nabízí ekonomie, politologie, sociologie, demografie ale i běžná žurnalistika. Ekonomická vysvětlení mají hned několik akcentů, vedle makroekonomického a strukturálního (nekonkurenceschopnost špatně řízeného, plánem zkaženého a jednostranně orientovaného hospodářství) i svůj mikroekonomický rozměr (neudržitelnost kolektivní akce ve světle sobeckého individualismu). Politologicky zaměřená teorie totalitarismu přeceňuje význam ideologie a pád socialismu chápe jako zákonité vyústění projektu vystavěného na špatných, marxistických pilířích. Vychází přitom z chybné extenze modelu stalinismu na celé trvání Sovětského svazu, jehož vnitřní dynamika je popřena. Sociologicky zajímavé, byť spekulativní a špatně ověřitelné se jeví teorie chápající pád Svazu jako iniciativu občanů, jimž stávající zřízení přestávalo vyhovovat; a to zejména střední a vyšší třídy, která chtěla převést křehký sociální kapitál a iniciativu na trvalejší a přenosnější kapitál ekonomický. Na půl politicky a na půl ekonomicky jsou motivované konspirační teorie obviňující domácí i cizí tajné služby, politické elity a zmanipulovanou inteligenci z cíleného a řízeného útoku na sovětský socialismus. Prozaická a přece nosná je demografická teze o mezigeneračním konfliktu, který se projevoval i v ekonomické oblasti, v kariéře. Rozpor mezi rostoucí kvalitou a dostupností vzdělání a omezenými možnostmi

profesní seberealizace vyjadřují v tomto ohledu někteří autoři poukazem na „režim, jenž si vychoval své vlastní hrobaře“. Mezigenerační konflikt bývá vykládán též v intencích freudismu, který má objasnit, proč se režim těšil větší podpoře obyvatel, kteří jej za cenu obrovského materiálního a jiného strádání budovali, a proč byl naopak v nelibosti u občanů, kteří již vyrůstali v relativním blahobytu. Poválečné generace narcistických a individualizovaných Oidipů nenáviděly podle těchto úvah své otce, přísné a vyžadující. Jak už jsme uvedli, Panarin považuje vzpouru proti autoritě (otci, státu, normě) a boj za uvolnění slasti v pozdním Sovětském svazu za součást celosvětových postmoderních tenzí (kultura šedesátých let), jejichž emancipační potenciál zastiňuje riziko narkotizace a postupného ovládnutí mas elitami.

Rozporem mezi proměnami pozdně sovětské společnosti a osobnosti na jedné straně a stagnujícím autoritativním modelem politiky a hospodářství na straně druhé vysvětluje pád socialismu třetí zmíněný Alexandr Šubin. Pro Sovětský svaz se podle něj stalo osudovým nezvládnutí přechodu od industrialismu k postindustrialismu. Autoritativní model řízení (který chápe jako funkci industriální modernity více než efekt socialismu či despoticke tradice Ruska) vyhovoval potřebám prvotní modernizace rolnické země. Fungovat však přestal v situaci rostoucích a diferencovaných potřeb rodící se občanské společnosti a v situaci zvyšující se komplexity hospodářství. Ekonomické reformy pozdních sovětských vůdců (strategie „urychlení“) nemohly zvrátit zhoršování ekonomické výkonnosti právě proto, že akcentovaly autoritativní styl řízení blokující flexibilitu, komunikaci a inovativnost, vlastnosti tolik potřebné pro zvládnutí vysoce komplexních úkolů. Jako účastník veřejných politických iniciativ pozdního Svazu zastává tento autor tezi o primátu vnitřních faktorů pádu socialismu, čímž odmítá představy o spiknutí vnějších sil, ať je jimi myšleno cokoli. Na rozdíl od mnoha svých ruských kolegů autor nepochybuje o tom, že pozdně sovětský systém byl v krizi, a že to byli právě jeho občané, kdo se jej pokoušeli zdola reformovat. Autorův výklad vývoje politických sil a idejí v pozdním Sovětském svazu je zajímavý, byť trpí určitou idealizací, co se občanských ctností jeho protagonistů týče, dále je v něm patrné zklamání nad vyústěním změn, jímž byl rozpad Svazu a úplné odmítnutí socialismu ve prospěch oligarchického kapitalismu.

Na základě svého studia současné ruské debaty o Sovětském svazu jsem vydělal zejména na tyto její obecné tendence: široce sdílenou je v ruské diskusi o Svazu teze o kulturní a národní determinaci bolševismu, vyznívající na rozdíl od podání západních badatelů, kteří dospěli ke stejnému pozorování („ruská“ povaha sovětského socialismu), vesměs pozitivně až idealizovaně. Zajímavým se ukazuje nejenom výčet jednotlivých kulturních a historických faktorů a jejich vlivu na realitu sovětského socialismu, ale i vysvětlení jejich vzniku a případně historické neměnnosti.

Odklonem od politiky při zkoumání Sovětského svazu se ruská diskuse vzdaluje tradičně „politologické“ orientaci západní sovětologie, především její totalitářské větvi. Namísto politiky a jejíž aktérů analyzuje ruská diskuse častěji kulturní a sociální faktory a také mezinárodně politický kontext jednotlivých událostí. Zapojení širších interpretačních rámců zvyšuje věrohodnost nabízených (silně sociologizujících) explanačních modelů, obsahuje však také riziko retrospektivní apologete sovětské (především stalinové) politiky. Jednotlivé (zpravidla politováníhodné) fenomény jsou v takových příkladech vysvětlovány poukazem na (pozitivní) důsledky, k nimž přispěly a aktérům těchto fenoménů jsou zpětně připisovány motivy, které lze zpětně jen stěží ověřit.

Neostalinismus, k němuž se ruský kulturologický a sociologický „revizionismus“ nezdá příliš přibližuje, je nešťastně doplňován antisemitismem, jehož rozšíření za Sovětského svazu i mezi současnou ruskou společenskovední elitou vyžaduje zřejmě do budoucna hlubší reflexi.

Někteří ruští autoři (inspirovaní nepochybně teoriemi konvergence) umisťují Sovětský svaz do rámce obecně modernizačních/civilizačních procesů a domácí vývoj sledují více jako součást velkých světových transformací (vědeckotechnická revoluce, nástup postindustrialismu, kulturní revoluce, globalizace atd.) než produkt vnitřní politiky.

Stěžejní moment ruského patriotického myšlení zahrnuje konfrontování Ruska a Západu. Popis Západu představuje přitom základní pilíř konstrukce ruské identity. Je zřejmé, že nebyvale kritické hodnocení Západu se spojuje s idealizovaným obrazem Ruska, o němž příslušní autoři usilují. Lze zde nalézt jak návaznost na ruské a západní kritiky „úpadku západní civilizace“, tak i podobnost s klasickými sociologickými dichotomiemi zachycujícími modernizaci tradičních společenských forem.

Vysoký potenciál tkví v té části ruské diskuse o Sovětském svazu, analyzující sociální, demografické a kulturní změny v pozdní sovětské společnosti. Reflexe těchto změn umožňuje pracovat s komplexnějšími a ve srovnání s teoriemi totalitarismu méně triviálními hypotézami pádu sovětského socialismu.

Závěr

V textu byly nastíněny některé momenty současné diskuse o Rusku a Sovětském svazu. Představeny byly hlavní typy negativní kritiky Svazu i jeho pozitivního hodnocení, nejnovější trendy a jejich rizika, širší politické konotace. Větší pozornost byla věnována soudobé ruské debatě, která byla vymezena vůči západnímu přístupu; byly popsány zdroje, z nichž vyvěrá, její vnitřní pestrost stejně jako některé jednotící linie této debaty i propojení se současnou ruskou politikou. Jako příklad současné ruské diskuse o Sovětském svazu byly stručně shrnuty hlavní teze tří ruských významných společenských vědců reflektujících Sovětský svaz mimo rámec tradiční sovětologie. Znalost současné akademické ruské diskuse o Rusku a Sovětském svazu je nepochybně potřebná k pochopení tendencí, které dnes pozorujeme v ruské společnosti a ve vnitřní a mezinárodní politice.

Doprovodný komentář z března 2014

Ruská angažovanost na krymském poloostrově překvapila hned nadvakrát: vedle mezinárodněpolitického kontextu mohla západní pozorovatele zaujmout neobyčejně silná podpora, kterou anexi této autonomní části Ukrajiny vyjádřila ruská veřejnost. Tato druhá rovina krymské krize vede přirozeně k otázce o posilování nacionalistických nálad, tzv. „ruského patriotismu“ v dnešní ruské společnosti.

Můžeme zpochybnit hodnověrnost výzkumů veřejného mínění, v nichž až 93 % Rusů kvitovala připojení poloostrova k Ruské federaci.³⁰ Můžeme si také klást otázku, nakolik je

³⁰ Šetření bylo provedeno známým střediskem VCIOM (Vserossijskim Centrom Issledovanij Obščestvennogo Mnenija).

kauza Krymu, chápaného Rusy jako kdysi nelegitimně odňatého ruského území, specifická, že jen málo vypovídá o obecné míře nacionalismu.

Autor následujícího textu se ovšem domnívá, že přesvědčení o zvláštnosti Ruska, jeho misi ve světě a s tím související vyhraněný vztah k Západu, jakožto i nostalgická rehabilitace stalinismu a jiných pilířů sovětského zřízení se stávají široce sdílenými hodnotami ruské společnosti. Pro tento novodobý, do značné míry ovšem tradiční ruský nacionalismus je příznačné, že posiluje nikoliv v době socioekonomické krize, ale naopak v situaci hospodářské a politické konsolidace. Dalším rysem, který jej zjevně odlišuje od západních krajních nacionalismů je pak to, že jej sdílejí rovněž představitelé „bílých límečků“, nevymýšlí je i v případech natolik vyhraněných témat, jako jsou antiamerikanismus, podpora geopolitické expanze, spřádání konspiračních teorií či antisemitismus. Třetí důležitá skutečnost spočívá v tom, že hodnoty považované za dědictví sovětské minulosti, které se měly vytrátit přirozeně s generační výměnou, jsou dnes zčásti vyznávány mládeží, jež se rodila a vyrůstala už po rozpadu Sovětského svazu.

Uvedený text mapuje postsovětskou ruskou akademickou debatu o Rusku a Sovětském svazu. Není tedy jeho cílem studovat novodobý velkoruský nacionalismus. Diskvalifikovat ruský akademický diskurz o Rusku jako projev nacionalismu by rozhodně nebylo správné – například některé interpretace Sovětského svazu lze považovat jako alternativy či doplnění k tradičním pohledům západní „sovětologie“. Na druhou stranu obsahuje ruská akademická debata řadu témat a argumentací, které ve veřejném prostoru v rámci „ruského patriotismu“ bezesporu rezonují. I proto jsem považoval za důležité tento text, vznikající původně v roce 2011, propojit s aktuálním tématem Krymu.

Literatura

- Ačkasov, Valerij [2001]. *Rossija kak razrušajuščesja tradicionnoje obščestvo. Žurnal sociologii i socialnoj antropologii* 2001 (1).
- Achiezer, Alexandr [1997]. *Osobennoje i obščee v dinamike rossijskovo obščestva*. In: Zaslavskaya, Tatjana (ed.). *Kuda idjot Rossija? Obščee i osobennoje v sovremennom razvitiji*. Moskva.
- Batygin, Genadij [1998]. *Preeemstvennosť rossijskoj sociologičeskoj tradicii*. In: Jadov, Vladimir. (ed.). *Sociologija v Rossiji*. Moskva: Izdatelstvo instituta sociologii RAN.
- Berďajev, Nikolaj [1999]. *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha: Oikomenh.
- Běloňožnik, Zdeněk [2004]. *Ruská cesta v ruské společenské vědě*. Diplomová práce. Praha: FF UK.
- Běloňožnik, Zdeněk [2012]. *Sovětská civilizace. Fenomén SSSR v reflexi soudobé ruské sociologie*. Disertační práce. Praha: FF UK.
- Boronojev, Alexandr – Smirnov, Pavel [2001]. *Rossija i russkije. Charakter naroda i sudba strany*. Sankt Peterburg.
- Davydov, Jurij [2001]. *Rossijskaja situacija v světě veberovskovo različienija dvuch tipov kapitalizma*. In: Jadov, Vladimir (ed.). *Rossija: Transformirujuščesja obščestvo*. Moskva.
- Deutscher, Isaac [1961]. *The Great Contest. Russia and the West*. New York.
- Dugin, Aleksandr [2005]. *Konspirologija*. Moskva.
- English, Robert [2000]. *Russia and the Idea of the West*. New York: Columbia University Press.
- Figes, Orlando [2004]. *Natašin tanec: kulturní dějiny Ruska*. Praha.
- Fitzpatrick, Sheila [2001]. *Povsedněvnyj stalinizm. Socialnaja istorija sovětskoj Rossiji v 30 gody: gorod*. Moskva: Rosspen.

- Gryšin, L. [2000]. My kak učastniki rynočnych otnošenij. *Voprosy ekonomiky* 2000 (8).
- Igrickij, J. I. [1974]. *Mify buržuaznoj istoriografii i realnosť istorii. Sovremennaja anglijskaja i amerikanskaja istoriografija Velikoj Oktjabrskoj revoljucii*. Moskva: Mysl.
- Janov, Aleksandr [1999]. *Rossija protiv Rossiji. Očerki istorii ruskogo nacionalisma 1825–1921*. Novosibirsk.
- Kara Murza, Sergej [1995]. *Intelligencija na pepělišče Rossiji*. Moskva.
- Kara Murza, Sergej [2000]. *Manipuljacija soznaniem*. Moskva: Algoritm.
- Kara Murza, Sergej [2001]. *Sovětskaja civilizacija. Tom I*. Moskva: Algoritm.
- Kasjanova, Xenia [1994]. *O ruskom nacionalnom charaktěre*. Moskva.
- Kirdina, Světlana [2001]. *Institucionalnyje matrici i razvitije Rossiji*. Novosibirsk.
- Laptěva, Jelena [2005]. *Amerikanskoje rossijevěděnije 1970–2000 g.: charaktěrnije čerty sociokulturnych issledovanij*. Avtoreferat. Tlumen.
- Latova, N. V. – Latov, J. V. [2001]. Rossijskaja ekonomičeskaja mentalnosť na mirovom foně. *Obščestvennyje nauky i sovremennosť* 2001 (4).
- Losskij, Nikolaj [1991]. *Uslovija absolutnovo dobra*. Moskva: Izd. političeskoj litěratyry.
- Lotman, Jurij M. [2002]. *Istorija i tipologija ruskoj kulturny*. Sankt Petěrburg.
- Malia, Martin [1985]. *K ponimaniju ruskoj revoljucii*. London: Overseas.
- Malia, Martin [2000]. *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Harvard.
- Mantikov, B. [2012]. Konservatizm v postsovětskoj Rossiji: meždú nostalgijej i utopijej. *Politija* 64 (1), s. 33–54.
- Mironov, Boris [1999]. *Socialnaja istorija Rossiji. Tom I*. Sankt Peterburg.
- Panarin, Alexandr [2000a]. *Globalnoe političeskoje prognozirovanije*. Moskva: Algoritm.
- Panarin, Alexandr [2000b]. *Iskušeniije globalismom*. Moskva: Rossijskij nac. fond.
- Panarin, Alexandr [2002]. *Pravoslavnaja civilizacija v globalnom mire*. Moskva: Algoritm.
- Panarin, Alexandr [2004]. *Stratěgičeskaja něstabilnosť v 21. věke*. Moskva: Eksmo.
- Panarin, Alexandr [2007]. *Pravda železnogo zanavěsa*. Moskva: Eksmo.
- Pipes, Richard [1995]. *Dějiny ruské revoluce*. Praha: Argo.
- Poljakov, Leonid [1997]. Krizis rossijskoj političeskoj kulturny. In: Zaslavskaya, Tatjana. (ed.). *Kuda idjot Rossija? Obščėje i osobennoje v sovremennom razvitiji*. Moskva.
- Reiman, Michal [2000]. *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí*. Praha: Karolinum.
- Rjabova, T. I. [1991]. Rossijskije liberali poslerevoljucionovo perioda o duchovnych orientirach razvitija strany. *Obščestvennyje nauky i sovremennosť* 1999 (1).
- Shlapentokh, Vladimir [1991]. *Soviet Intellectuals and Political Power: The Post-Stalin Era*. New Jersey: Princeton University Press.
- Šapovalov, Viktor [2000]. Vosprijatije Rossiji na zapadě: mify i realnosť. *Obščestvennyje nauky i sovremennosť* 2000 (1), s. 51–67.
- Švankmajer, Milan (ed.) [1995]. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Texler, Jiří [1996]. *Despotický socialismus: selhání utopie*. Praha: Academia.
- Vyšňovskij, Anatolij [1998]. *Sěrp i rubl. Konservativnaja moděrnizacija v SSSR*. Moskva.
- Wheatcroft, S. G. (ed.) [2002]. *Challenging Traditional Views of Russian History*. New York.

Zdeněk Bělonožník, Ph.D., vystudoval sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V současné době pracuje v organizaci Mezinárodní středisko pro rozvoj migrační politiky (ICMPD), kde se podílí na realizaci projektu spolupráce Evropské unie a Ruska v oblasti integrace cizinců.